

The Divine Tradition of the Ordination of the Imamate and Governance over Cyberspace and Emerging Technologies

Ghasem Tarkhan

Professor, Department of Kalam and Modern Theology, Research Center for Wisdom and Religious Studies, Research Institute of Islamic Culture and Thought, Tehran, I.R.Iran

Email: tarkhan@iict.ac.ir

Seyyed Davud Musavi

Level 3 student in Artificial Intelligence, Specialized Center for Religion and Cyberspace, Qom Seminary, Qom, I.R.Iran (Corresponding Author)

Email: musaviai@chmail.ir

Citation

Tarkhan, G. & Musavi, S. D. (2024). The Divine Tradition of the Ordination of the Imamate and Governance over Cyberspace and Emerging Technologies, *Aeine Hokmrani*, 2 (4). 91-120

[10.22034/ah.2025.2072855.1076](https://doi.org/10.22034/ah.2025.2072855.1076)

Type of Article: Reserch Article

Received: 26 September 2024

Revised: 26 November 2024

Accepted: 18 December 2024

Publish Online: 21 December 2024

Abstract

Undoubtedly, today cyberspace and modern technologies constitute a significant part of human life and hold an unparalleled position in global governance. The global Arrogance has achieved increasing dominance by creating this infrastructure and managing it cybernetically. Therefore, the establishment of an Islamic civilization and the groundwork for the widespread dissemination of the Tawhid) monotheistic (creed in the world are possible only when we gain mastery over cyberspace and technology. Unfortunately, due to divisions among Muslims and Islamic governments, as well as the betrayal and negligence of some, this domain faces numerous vulnerabilities. Hence, the main research question of the present study is: How can the continuation of the divine tradition of the imamate be explained in cyberspace and modern technologies? The findings indicate that imamate in cyberspace and technology is not only possible but also necessary. Given certain conditions such as the will for imamate, faith, certainty, patience, and others, it can be realized. Moreover, its realization can be assessed through the a Posteriori Proof by investigating the attributes of the Imam in an individual or society. This research, by presenting an optimal model, can serve as a foundation for Islamic nations and governments to achieve imamate and governance over technology and cyberspace. The data collection in this study was conducted through a library-based method, and data processing was performed using descriptive-analytical techniques.

Keywords

The Divine Tradition of the Ordination of the Imamate, Governance, Cyberspace, Emerging Technologies, Dar al-Islam

دوفصلنامه علمی پژوهشی در حوزه حکمرانی اسلامی
سال دوم/ شماره ۴/ پاییز و زمستان ۱۴۰۳
ISSN: 2980-7880
<https://aeinehokmrani.iict.ac.ir>

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

قاسم ترخان ^{ID}

استاد گروه کلام و الهیات جدید، پژوهشکده حکمت و دین پژوهی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، جمهوری اسلامی ایران

Email: tarkhan@iict.ac.ir

سید داود موسوی ^{ID}

طلبه سطح ۳ گرایش هوش مصنوعی، مرکز تخصصی دین و فضای مجازی حوزه علمیه قم، قم، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول)

Email: musaviai@chmail.ir

استناد به این مقاله:
ترخان، قاسم و موسوی، سید داود (۱۴۰۳). سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین، نشریه آیین حکمرانی، ۲ (۴)، ۹۱-۱۲۰
[doi 10.22034/ah.2025.2072855.1076](https://doi.org/10.22034/ah.2025.2072855.1076)

نوع مقاله: پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۸
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۰۶
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

چکیده

بی‌تردید امروزه فضای سایبر و فناوری‌های نوین، بخش بزرگی از زندگی واقعی انسان و جایگاهی بی‌بدیل را در حکمرانی جهان به خود اختصاص داده و استکبار جهانی، با ایجاد این بستر و مدیریت سایبرنتیکی آن، به سلطه روزافزون دست یافته است. از این رو وقتی تمدن‌سازی اسلامی و بسترسازی برای فراگیر شدن کلمه توحید در عالم، فراهم می‌شود که بر فضای سایبر و فناوری احاطه یابیم، اما متأسفانه با اختلاف‌هایی که بین مسلمین و حکومت‌های اسلامی و خیانت و کم‌کاری برخی هست، از این نگاه با آسیب‌های فراوانی روبه‌رو هستیم. از همین رو پرسش اصلی در پژوهش پیش رو این است که امتداد سنت جعل امامت در فضای سایبر و فناوری‌های نوین، چگونه قابل تبیین است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که امامت در فضای سایبر و فناوری، ممکن و بلکه ضروری است و با وجود شرایطی مانند اراده برای امامت، ایمان، یقین، صبر و... می‌تواند محقق بشود. همچنین تحقق آن، به روش برهان آن و با جستجوی شؤن امام در فرد یا جامعه، سنجش‌پذیر است. این پژوهش با ارائه الگوی مطلوب، می‌تواند مبنایی برای ملت‌ها و دولت‌های اسلامی، در راستای تحقق امامت و حکمرانی بر فناوری و فضای سایبر قرار گیرد. در این پژوهش، گردآوری اطلاعات، به روش کتابخانه‌ای و پردازش آن‌ها، به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

واژگان کلیدی

سنت جعل امامت، حکمرانی، فضای سایبر، فناوری‌های نوین، دارالاسلام.

۱. مقدمه

۱-۱. تبیین مسأله

ولایت الهی، مایه حیات، استمرار عالم و محور حرکت آن بوده که در سراسر و سرپرده این هستی جاری است. در تکوین عالم، ولایت الهی بر اساس حکمت خداوند متعال، برای هدایت بشر، به انبیا و معصومین^{علیهم السلام}، به عنوان انسان کامل عنایت شده است. ازسویی یکی از سنت‌های الهی در قرآن کریم، سنت جعل امامت است. بر پایه این سنت، خداوند متعال در تکوین عالم، این‌گونه مقرر کرده که باوجود شرایط در فرد یا حتی جامعه، آن را به مقام امامت برساند و به تبع این مقام، شاخه و مرتبه‌ای از همان ولایت الهی است که بی‌شک پایین‌تر از مرتبه ولایت معصومین^{علیهم السلام} است. رابطه ولایت معصوم^{علیه السلام} و غیر معصوم، در مقام عصمت و مرتبه ولایت است. امام معصوم^{علیه السلام}، واسطه هدایت و رزق بندگان است و به واسطه امام معصوم^{علیه السلام}، مقام امامت برای غیر معصوم حاصل می‌شود؛ هرچند بر اساس اراده الهی، در عالم اسباب و مسببات، امامت غیر معصوم، می‌تواند به عنوان زمینه ظهور امام معصوم^{علیه السلام} مطرح شود؛ چراکه ایجاد آمادگی عمومی و جهانی برای ظهور حضرت، بسته به تلاش تشکیلاتی، حتی در قالب تشکیل حکومت ظاهری است و این مهم نیز تنها ذیل نظام امامت و امت، شدنی است. چنانکه انقلاب اسلامی ایران - که در پرتو مجاهدات امام خمینی^{علیه السلام} شکل گرفت - به عنوان مقدمه ظهور شمرده می‌شود و به تعبیر ایشان «نقطه شروع انقلاب بزرگ جهانی، حضرت حجت ارواحنا فدا» است (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۱، ص ۳۲۷). در واقع یک رابطه متقابلی بین امامت معصوم^{علیه السلام} و غیر معصوم وجود دارد.^۱

آنچه مهم است این است که جدای از جعل تکوینی امامت، بر اساس مبانی دینی، بسط توحید در جامعه و جهان، وصول جامعه به کمال و سعادت، تنها از راه حکومت اسلامی ذیل

۱. آنچه گفته شد در جانب امامت حق است وگرنه این واژه، هم در لغت و هم در کاربرد قرآنی، در جانب باطل نیز به کار برده شده است. برای مثال قرآن به پیشوایان و رهبران گمراه‌کننده (توبه: ۱۲/ قصص: ۴۱) هم امام اطلاق کرده است.

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

ولایت امام (معصوم^ع) و غیر معصوم یا همان ولایت فقیه (شدنی است و از نگاه شیعه، امامت نگاهی به مقام اجرا هم دارد و این مسئولیت، متوجه امام است که ساختار سیاسی لازم را ایجاد کند؛ چراکه حکومت اسلامی، در همه کارها، امت را به سوی بندگی جهت‌دهی می‌کند، به‌خلاف حکومت طاغوت که با بدل‌سازی حکومت الهی و ظاهری موجه، بشر را به سوی شهرت، شهوت و حیوانیت جهت‌دهی می‌کند. از این رو رسالت مهم امام (معصوم^ع) و غیر معصوم) برای اقامه دین و اعتلای کلمه «لا اله الا الله»، تشکیل حکومت اسلامی است. این روند در زمان غیبت و زمان ظهور امام زمان^ع نیز واحد است و باید مورد اهتمام قرار بگیرد. افزون‌براینکه مراد از «حکومت اسلامی»، «تشکیلات توحیدی» است که می‌تواند یک یا چند نفره باشد و هرچه تعداد اعضای تشکیلات بیشتر باشد، به‌تبع تأثیر آن هم بیشتر و گسترده‌تر خواهد بود. همچنین این تشکیلات دارای مراتب است، اعم‌ازاینکه در قالب تشکیل حکومت ظاهری باشد یا نباشد (مانند سازمان وکالت ائمه هدی^ع) و تحقق هر سطح و مرتبه‌ای از آن، منوط به فراهم‌شدن شرایط است، وگرنه حتی امام معصوم^ع، مانند امام علی^ع که گرچه تکویناً امام است، اما امکان تشکیل حکومت ظاهری را ندارد و ۲۵ سال خانه‌نشین می‌شود. بنابراین جعل امامت، در مقام تکوین و تشکیل حکومت، در مقام اجرا است و این دو را باید دو بحث جداگانه شمرد.

بنا بر آنچه که بیان شد، می‌توان این‌گونه گفت که:

۱. بر اساس سنت جعل امامت، در تکوین عالم، برای غیر معصوم هم باوجود شرایط، مقام امامت جعل می‌شود و بدیهی است که این امامت، به‌معنای راهبری و الگو بودن برای دیگران است؛
۲. امامت غیر معصوم، مانند امامت معصوم^ع، شعبه‌ای از ولایت الهی است، اما در مرتبه‌ای پایین‌تر قرار داد؛
۳. امامت غیر معصوم، مقدمه ظهور امام زمان^ع است؛
۴. در عصر غیبت و حضور، لازمه امامت و اقامه دین، تشکیل حکومت و نظام‌سازی است؛
۵. هدف نهایی تشکیل حکومت اسلامی ذیل امام، رساندن اجتماع به کمال و سعادت و بسط توحید در عالم است.

پدیده مهم در عصر پیش رو، پیدایش فضای سایبر و فناوری‌های نوین است که ساحت دوم زندگی بشر (Secend Life) را با مختصات ویژه‌ای به وجود آورده است. پیرو دغدغه نویسندگان پیرامون امتداد معارف قرآنی و کلامی، به‌ویژه مباحث راهنماشناختی در این حوزه، محور اصلی این پژوهش، امتداد امامت و حکمرانی در فضای سایبر و فناوری است. براین اساس بایستی به این پرسش‌های فرعی پاسخ داده شود که الف) آیا در فضای سایبر هم، جعل امامت و تشکیل امت واحده اسلامی و دارالاسلام سایبری، ممکن و ضروری است؟ ب) اگر ممکن یا ضروری است، شرایط نیل به این مقام چیست و چگونه می‌توان تحقق آن را ارزیابی کرد؟ ج) برای تحقق وضعیت مطلوب، الگوی امامت و حکمرانی در فضای سایبر و فناوری‌های نوین چیست؟

۱-۲. روش

با وجود محدودیت منابع مرتبط با موضوع این پژوهش، به منظور جمع‌آوری منابع و مستندات معتبر، به روش کتابخانه‌ای، اطلاعات گردآوری و به روش توصیفی - تحلیلی پردازش شد.

۱-۳. ضرورت پژوهش

در وضعیت موجود، متأسفانه با پیشی گرفتن غرب و استکبار جهانی در عرصه فضای سایبر و فناوری‌های نوین، شاهد پیامدهای منفی و ضددینی آن در سطح جهان هستیم. در همین راستا رهبر معظم انقلاب در بیاناتی فرموده‌اند: «سخن ما آن است که اتاق فرمان جهان، نباید با دیکتاتوری چند کشور غربی اداره شود. باید بتوان یک مشارکت دموکراتیک جهانی را در عرصه مدیریت بین‌المللی شکل داد و تضمین کرد. این است نیاز همه کشورهای که مستقیم یا غیرمستقیم از دست‌اندازی چند کشور زورگو و سلطه‌طلب زیان دیده‌اند و می‌بینند».^۱ همین

۱. بیانات رهبری در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد در تاریخ ۱۳۹۱/۰۶/۰۹. آدرس:
<https://khl.ink/f/20840>

● سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

فضای دیکتاتوری و سلطه‌طلبی، در فضای سایبر و فناوری نیز حاکم است. مأمون عباسی برای ایراد خدشه به وجهه علمی و معنوی امام رضا^{علیه السلام}، به برگزاری مناظرات مدعیان فرق و ادیان دیگر با آن حضرت پرداخت. حضرت که ناچار به مناظره بودند، در روبه‌رو شدن با این نیرنگ، این تهدید را به فرصتی برای تأثیرگذاری و جذب افراد، تبدیل کردند؛ تاجایی که برای مثال عمران صابی، با وجود تبحر در علوم عقلی، در همان مجلس مسلمان شد و از آن پس پرسش‌ها و شبهه‌های دینی مردم را پاسخ می‌داد (شیخ صدوق، ۱۳۹۸، ص ۴۴۱/همو، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۷۸). امروزه نیز فضای سایبر، میدانی برای سلطه بر جهان طراحی شده است و ما ناچاریم به آن ورود کنیم، اما بایسته است با الهام از قرآن و سیره اهل بیت^{علیهم السلام}، تهدید فضای سایبر و فناوری‌های نوین را به فرصتی برای اعتلای اسلام و مسلمین و کلمه توحید در عالم، تبدیل کنیم و با مواجهه فعال و امامت و حکمرانی در این ساحت، الگویی مطلوب برای جهانیان باشیم و زمینه ظهور حاکم حقیقی عالم را فراهم کنیم (حسینی‌پور، ۱۳۹۷، ص ۹۱-۱۰۰). از این رو مبتنی بر سنت جعل امامت، به کارویژه امامت و حکمرانی در فضای سایبر و فناوری‌های نوین پرداخته شد. روشن است این پژوهش، از منظر نظام سیاسی و حکومتی اسلام، در عملکرد ما در تمام سطوح فردی، اجتماعی، ملی، بین‌المللی و به‌ویژه در شکل‌گیری امت واحده اسلامی و دارالاسلام مؤثر است.

۴-۱. پیشینه و نوآوری

با بررسی منابع موجود، پیش‌ازین مقاله «امکان‌سنجی نظام امامت - امت در فضای مجازی» نوشته سیدعلیرضا طباطبایی، به اصل امکان نظام امامت در فضای سایبر و الزامات آن با تأکید بر سازمان همکاری اسلامی پرداخته است. همچنین مقاله دیگری توسط سیدعلیرضا طباطبایی و لیلا حشمتی، با موضوع «فرصت‌ها و چالش‌های نظام امامت و امت در فضای سایبر» منتشر شده است که فرصت‌ها و چالش‌های امامت در فضای سایبر را تبیین کرده، اما پژوهش پیش رو با محوریت سنت جعل امامت، افزون‌بر تبیین امکان و ضرورت امامت در فضای سایبر، شرایط تحقق و معیار سنجش تحقق آن را بحث کرده و در نهایت

وضعیت موجود و مطلوب را تصویر کرده است. بنابراین به نظر می‌رسد تاکنون به موضوع نوشته پیش رو پرداخته نشده است و پیشینه‌ای ندارد.

۵-۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱-۵. سنت جعل امامت

خداوند بر اساس ضوابطی، پدیده‌های هستی، امور جهان و انسان را تدبیر می‌کند (مصطفوی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۳۷/ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۴۰/ صدر، ۱۳۶۹، ص ۵۰/ مصباح یزدی، ۱۳۶۸، ص ۴۰۹) که از آن به «سنت‌های الهی» (Divine Laws) تعبیر می‌شود. این واژه در قرآن، درکنار واژه «قدر» که در معنای قوانین جهان طبیعت به کار می‌رود، بیشتر برای بیان قوانین تکوینی و حقیقی (نه قوانین تشریحی و اعتباری) حاکم بر حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها استفاده می‌شود (محمدی گیلانی و قربانی لاهیجی، ۱۳۸۵، ص ۵۱).

سنت‌های الهی به اعتبار سنخ قانون، به دوگونه «تشریحی» و «تکوینی» تقسیم می‌شوند. سنن تشریحی، همان «بایدها و نبایدهایی» هستند که توسط خداوند، اعتبار می‌شوند و سنن تکوینی، قوانینی حقیقی و نفس‌الامری و مشتمل بر «هست‌ها و نیست‌ها» هستند. همچنین سنن تکوینی، به اعتبار دخالت یا عدم دخالت فعل بشر در اجرایی شدن آن، به دوگونه «مشروط» و «مطلق» تقسیم می‌شوند. گفتنی است سنن تکوینی مطلق هم به اعتبار امکان نقش‌آفرینی انسان، به دوگونه «رقابت‌پذیر» و «رقابت‌ناپذیر» تقسیم می‌شود. برای مثال: ۱. طبق آیه «وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ إِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ» (سجده: ۲۴) سنت جعل امامت، یکی از سنن مشروط است که در آن جعل امامت، به شروطی مشروط شده است. سنت جعل امامت، به این معناست که خداوند متعال وعده داده است که با تحقق شرایط در فرد یا جامعه، آن را به مقام امامت (راهبر و الگوی برای دیگران) برساند (این شرایط در ادامه توضیح داده خواهد شد)؛ ۲. طبق آیه «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يُعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا...» (نور: ۵۵)، سنت استخلاف صالحان، یکی از سنن مطلق

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

رقابت‌پذیر است که وراثت زمین به وسیله صالحان را وعده قطعی الهی می‌شمارد، اما عملکرد انسان هم می‌تواند در کیفیت و کمیت آن مؤثر واقع شود؛ ۳. بر پایه آیه «أَحْسِبَ النَّاسَ أَنْ يَبْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا أُمَّاَ وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» (عنبرکوت: ۲) سنت آزمایش و ابتلاء، هم گاهی از سنن مطلق رقابت‌ناپذیر است که اراده انسان، هیچ نقشی در آن ندارد و گاهی از نوع مشروط است (برای مطالعه بیشتر ر.ک: ترخان، ۱۴۰۳، ص ۱۵۹-۳۵۱).

توجه شود که بر پایه آیه «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» (آل عمران: ۱۱۰) امت خاتم، بهترین امت بوده و بهترین امت نیز، امام امت‌ها هستند. از این رو جعل امامت به فرد اختصاص ندارد و برای جامعه و امت نیز می‌تواند محقق بشود.

در نظام سنن الهی، «سنت ابتلاء» مقدم بر «سنت جعل امامت» و «سنت جعل امامت»، مقدم بر «سنت استخلاف صالحان» است. به این معنا که دستاورد آزمایش الهی و صبر بر مصائب، نیل به مقام امامت است؛ چنانکه برای ابراهیم خلیل علیه السلام چنین شد: «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (بقره: ۱۲۴) و با تحقق مقام امامت و تحمل گرفتاری‌ها هم، در نهایت زمین و خلافت آن به صالحان به ارث می‌رسد؛ چنانکه در آیه «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَىٰ الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أُمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» (قصص: ۵) بیان شده است (ترخان، ۱۴۰۳، ص ۲۰۰).

۲-۱-۵. فضای مجازی و سایبر

از فضای مجازی، تعاریف گوناگونی ارائه شده که در تعریف آکسفورد، عبارت است از فضایی تئوری که ارتباطات کامپیوتری در آن رخ می‌دهد.^۱

حقیقت دو گونه است: ملموس و غیرملموس؛ کلمه مجازی در تعبیر «فضای مجازی» در مقابل حقیقت نیست، بلکه مترادف با حقیقت غیرملموس است. ^۲ همچنین در جوامع غربی

1. http://www.oxforddictionaries.com/us/definition/american_english/cyberspace.

۲. رهبر معظم انقلاب: «همین فضای مجازی ... که اسمش فضای مجازی است؛ درحالی‌که واقعاً فضای حقیقی است؛ یعنی این فضا درون زندگی بسیاری از مردم حضور دارد». بیانات رهبری در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه استان تهران در تاریخ ۱۳۹۶/۰۶/۰۶. آدرس: <https://khl.ink/f/37528>.

برای فضای مجازی، تعبیر «Virtual Space» چندان به کار نمی‌رود، بلکه «فضای مجازی» گرده برداری از کلمه «CyberSpace» است که در آن، Space به معنای فضا و پیشوند Cyber به معنای سلطه است که تأمل برانگیز است.¹ بنابراین تعبیر «فضای سایبر» صحیح و رساتر است. به بیان علمی تر و دقیق تر، از دیدگاه فلسفی و هستی‌شناختی، همیشه این نگاه حاکم بوده که وجود عینی اشیا، در یکی از سه نوع مادی، مثالی یا عقلی تحقق دارد، اما با پیدایش فضای سایبر، نوع جدید و خاصی از واقعیت شکل گرفت که مختصات خودش را دارد. فضای سایبر، یک وجود حقیقی است که نه محسوس، نه متخیل و نه معقول و مشهود است، بلکه از حقیقت و نفس الامر متناسب با خودش برخوردار بوده و از سنخ بیت و داده است؛ هرچند برای تقریب به ذهن، برای مثال به خیال منفصل تشبیه می‌شود. بنابراین به تعبیر بودریار، امروز فضای سایبر «واقعیت حادی» است که از واقعیت فیزیکی و محسوس، جدی تر و مؤثرتر است و نسبت به این پدیده، رویکرد نوین واقع‌گرایی دیجیتال و سایبری به وجود آمده است (عباس‌زاده، ۱۴۰۳/۱۰/۰۳). به طور اساسی فضای سایبر، ریشه در فضای فیزیکی دارد و امتداد آن شمرده می‌شود.

با وقوع انقلاب‌های صنعتی از اختراع ماشین بخار، تولید برق، انقلاب دیجیتال و اتوماسیون، تا هم‌گرایی فناوری‌های نوظهور (مانند هوش مصنوعی (Artificial intelligence)، بلاکچین (Blockchain)، اینترنت اشیا (Internet of things (IOT))، نانو (Nano technology) و...)، امروزه فناوری به عنصری مؤثر و حیاتی مبدل شده و حتی تغییرات قابل توجه در اندیشه فلسفی، سبک زندگی و مدیریتی بشر به وجود آورده است (ر.ک: نجفی رستاقی و عرب‌حسینی، ۱۴۰۱). قابل توجه اینکه امروزه فضای مجازی، به عنوان یک فرافناوری، بستر فناوری‌های نوین به شمار می‌آید.

1. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cyber>: Cyber: involving, using or relating to computers, especially the Internet.

۳-۱-۵. حکمرانی

درباره حکمرانی، معانی و تفاسیر متفاوتی ارائه شده است (Rhodes, 1996, p.12). رودز (Rhodes) در کتاب فهم حکمرانی به شش معنای رایج حکمرانی اشاره می‌کند: ۱. دولت حداقلی؛ ۲. حکمرانی شرکتی؛ ۳. مدیریت دولتی نوین؛ ۴. حکمرانی خوب؛ ۵. نظام سایبرنتیکی اجتماعی؛ ۶. شبکه‌های خودشکل‌دهنده (ibid, 1997, p.653) و امروزه افراد با سلیقه‌های مختلف، در استعمالشان، یکی از این معانی را اراده می‌کنند (سلیمی و مکنون، ۱۳۹۱، ص ۲۷).

به صورت کلی حکمرانی به معنای مجموعه‌ای از نهادها و سنت‌هایی است که حاکمان در چهارچوب آنها اقدام و رفتار می‌کنند. این تعریف، همه‌شمول است و همه نهادهای رسمی و غیررسمی را دربر می‌گیرد (غلامی، ۱۴۰۱، ص ۴۴۹). تعریف حکمرانی در گزارش کمیسیون حکمرانی جهانی این‌گونه است: «حکمرانی، مجموعه‌ای از ارزش‌های فردی و نهادی، عمومی و خصوصی است که امور مشترک مردم را اداره می‌کند» (میدری و خیرخواهان، ۱۳۸۳، ص ۹۹). به طور اساسی حکمرانی، شامل سازوکارهایی است که از طریق آنها شهروندان و گروه‌ها، منابع و حقوق قانونی خود را اعمال، تعهدات را عملی و اختلاف‌نظرها را به بحث می‌گذارند (ر.ک: چیامبو، ۲۰۱۸م، به نقل از: ابراهیم‌پور و زاهدی، ۱۳۹۱).

قابل توجه آنکه حکمرانی، اعم از حکومت است و مترادف‌انگاری آنها صحیح نیست. در مفهوم حکمرانی، همه افراد و نهادهای جامعه در مدیریت آن نقش آفرینی می‌کنند (خانی جزنی، ۱۳۸۸، ص ۱۶).

مهم‌ترین محور در حکمرانی، آن است که امروز دیگر دولت‌ها، تنها کنشگر مستقل و دارای قدرت در جامعه نیستند و بخش‌های عمومی و خصوصی، به انحاء مختلف به یکدیگر وابسته‌اند و بسیاری از خط‌مشی‌های بخش عمومی بر اساس همکاری بخش دولتی و بخش خصوصی، توسعه یافته و اجرا می‌شود (Hall, 2002, p.39).

حکمرانی - به یک تعبیر - اعم از سخت و نرم است. حکمرانی سخت، از طریق معاهدات، بخشنامه‌ها و قوانین رسمی توسط نهادها و سازمان‌ها به صورت مستقیم انجام

می‌شود، اما حکمرانی نرم، با استفاده از سازوکارهای انعطاف‌پذیر و قوانین غیرالزام‌آور و سیاست‌های خاص و البته با عدم دخالت مستقیم دولت مرکزی، تلاش دارد در عمل، تأثیراتی را به وجود آورد. این‌گونه، ترکیبی از پاسخگویی رسمی و استقلال حرفه‌ای، سبب بهبود کیفیت خدمات عمومی در کوتاه‌مدت و بلندمدت می‌شود (Maggetti, 2005\ Trubek et al, 2006). (Brandsen et al, 2006\ 2015).

در یک جمع‌بندی، در این پژوهش، حکمرانی به معنای مجموعه‌ای از نهادها، سازوکارها و ارزش‌ها (اعم از سخت و نرم) در نظر گرفته می‌شود که به تدبیر امور فضای سایبر می‌پردازد.

۲. امکان و ضرورت امامت در فضای سایبر و فناوری

بی‌گمان حکمرانی بر فضای سایبر در ابعاد مختلف آن (دولت - نهادهای عمومی و خصوصی - مردم) با امامت در آن فضا شکل خواهد گرفت، اما با پیدایش فناوری‌های نوین، این پرسش مطرح می‌شود که آیا امامت و همچنین شکل‌گیری نظام امامت - امت اسلامی بین مسلمانان ممکن است و با اثبات امکان آن، آیا ضروری می‌باشد؟

۲-۱. امکان تحقق سنت جعل امامت در فضای سایبر و فناوری

۱-۲-۱. امکان‌سنجی در ابعاد فردی، اجتماعی و جهان اسلام

ضمن ردّ دیدگاه دو فضایی در مورد فضای فیزیکی و فضای سایبر و بر اساس دیدگاه امتداد، از آنجاکه سنت جعل امامت، ناظر به ساحت تکوین است و فضای سایبر و فناوری هم بخشی از تکوین است، بنابراین مقام امامت با وجود شرایطی می‌تواند از سوی خداوند متعال برای فرد و یا امتی، در فضای سایبر و فناوری هم جعل شود، اما پیرامون امکان‌سنجی تشکیل نظام امامت - امت و حکمرانی در فضای سایبر و تحقق دارالاسلام سایبری، با چالش‌هایی به‌ویژه در بُعد دولت و حکومت روبه‌رو هستیم: ۱. در شکل حکومت ایده‌آل بین شیعه (معتقد به حاکمیت امام معصوم علیه السلام / ولایت فقیه) و عامّه (معتقد به خلافت) اختلاف وجود دارد؛

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

۲. تعیین مصداق امام در شرایط کنونی بعید یا غیرممکن است. هرچند این مطلب قابل توجه است که در فضای فیزیکی، مرزهای جغرافیایی، مانع جدی دیگری هستند که با ویژگی‌های خاص فضای سایبر (مانند فراگیری و گستردگی، پیوستگی، فرامکانی و جهان‌شمولی) قرابت‌های مفهومی شگرفی بین آن و مختصات مفهومی امت اسلامی به وجود آمده و این مانع رفع شده، بلکه در اسلام، مرزهای ارزشی و اعتقادی وجود دارد که صف مسلمین را کفار جدا می‌کند. به‌طوراساسی ناسیونالیسم (ملی‌گرایی و قومیت‌گرایی)، ریشه در غرب و کنارگذاشتن ملاحظات مذهبی از تابعیت دارد؛ عقاید دینی را به عقاید درجه دوم تنزل می‌دهد و به حاشیه می‌کشانند (طباطبایی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹-۱۷۰). این سخن بنیانگذار فقید انقلاب اسلامی ایران است که فرمودند: «من مکرر عرض می‌کنم این ملی‌گرایی، اساس بدبختی مسلمین است» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۱، ص ۴۰۳).

اما نسبت به مانع اول: اول اینکه از دیدگاه اهل سنت، مسئله خلافت و حکومت، امری ثانوی است و اعتقادی نیست؛ دوم اینکه مسئله اصلی، اجرای احکام است، نه شکل ظاهری حکومت. از این رو اگر به‌هرنحوی، احکام اجرا شود، اتحاد یادشده به دست می‌آید (قاسمی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۱-۱۴۷). همچنین نسبت به مانع دوم: اول اینکه شیعه و سنی اتفاق دارند که امامت، امری مطلق است و در هر عصری، رهبری امام طبق قرآن و سنت، لازم است (شمس‌الدین، ۱۳۷۵، ص ۸۴)؛ در واقع با وجود اختلافات، همگی اصل وجود امامت را قبول دارند (فاضل مقداد، ۱۳۸۳، ص ۳۲۱)؛ دوم اینکه در نظام امامت - امت، در عصر غیبت، معیار اساسی و مفروض مسلم و قدر مشترک همه فرق اسلامی، توحید تشریحی و لزوم اجرای احکام الهی است که از باب مقدمه واجب، بستر تحقق آن هم لازم است، اما چگونگی و الگوی عملیاتی تحقق دارالاسلام سایبری در بخش بعدی تبیین خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹-۱۷۰).

۲-۱-۲. عدم منافات امامت با نظام نوین شبکه‌ای و عرضی

امروزه پدیده قابل توجه در رابطه با امکان امامت، تغییر نظام حکمرانی طولی و هرمی به نظام حکمرانی عرضی و شبکه‌ای است. با این توضیح که تاکنون ساختار مدیریتی در سطوح

مختلف، به نحو طولی و هرمی بود و امور در یک چینش از بالا به پایین تدبیر می شد (مانند یک سازمان که در رأس آن، مدیر است و بعد از او، معاونین و بعد نیروهای اجرایی و عملیاتی قرار می گیرند)، اما نظام نوین حکمرانی، به نحو عرضی و شبکه‌ای است و به جای ساختار سلسله مراتبی و هندسه رئیس و مرئوس، شبکه‌ای درهم‌تنیده و در یک سطح از نهادها و گروه‌های دولتی و خصوصی و مردمی، به تدبیر امور می‌پردازند (مانند فضای سایبر) (فیروزآبادی و احمدآبادی، ۱۳۹۹، ص ۵۶۳-۵۹۸). حال با این تحول و پراکندگی، چنین به نظر می‌رسد که دیگر، امامت ممکن نخواهد بود. باید گفت اول اینکه در همین فضای سایبر، به ظاهر مدیریت شبکه‌ای حاکم است، اما پشت پرده آن، توسط سرمایه‌داران کلان و معدودی سیاست‌گذاری و هدایت می‌شود؛ دوم اینکه در فضای شبکه‌ای هم در نهایت امور به وسیله حکمرانان مدیریت می‌شود؛ کمالینکه عالم طبیعت، با وجود نظام شبکه‌ای، با عالم غیب در ارتباط است و به واسطه امام معصوم علیه السلام و ملائک، تدبیر و هدایت می‌شود. بنابراین هم نظام طولی و هم نظام عرضی بر عالم حاکم است و این دو با همدیگر منافاتی ندارند. در ادامه توضیح داده خواهد شد که تحقق ولایت به سه بُعد: الف. حفظ پیوندهای داخلی؛ ب. قطع پیوند و وابستگی به قطب‌های متضاد خارجی؛ ج. حفظ پیوند و ارتباط دائمی با امام و رهبر بستگی دارد (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۵۵۲).

۲-۲. ضرورت امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری

طبق سنت جعل امامت، خداوند متعال وعده داده است که با تحقق شرایط، فرد یا امت را به امامت می‌رساند. پیش از این به امکان جعل امامت در فضای سایبر پرداخته شد، اما سخن در این است که این مهم، نه تنها امکان‌پذیر است، بلکه بالاتر از آن، ضرورت دارد. بر اساس آیه شریفه «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا» (فرقان: ۷۴) تأکید می‌شود که هر مؤمنی، می‌تواند و باید تلاش کند که به امامت برسد (ترخان، ۱۴۰۳، ص ۲۰۰). در اهمیت مقام امامت، همین بس که در روز قیامت، هر طائفه‌ای به امام و پیشوایش فراخوانده می‌شود «يَوْمَ تَدْعُو كُلُّ أُنثَىٰ بِإِمَامِهَا» (اسراء: ۷۱). از این رو با ملاحظه

● سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

اهمیت فوق‌العاده فضای سایبر و فناوری‌های نوین که ساحت دوم زندگی بشر را شکل داده و به بخشی مهم از حیات انسان بدل شده، تلاش برای رسیدن به مقام امامت و حکمرانی، در آن برای فرد و جامعه ضرورت دارد.

به‌ویژه که شاهد تلاش یهود برای سلطه بر جهان در بستر سایبر و جنگ نرم و اطلاعاتی و ارتباطی دشمنان علیه اسلام و بلاد اسلامی هستیم و در بحبوحه این تقابل جدی تمدنی، به‌کارگیری ظرفیت‌های امت اسلامی سایبری ضروری است و به حکم «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء: ۱۴۱) و «كَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا» (توبه: ۴۰) و نبوی مشهور «الإسلام يَغْلُو و لا يُغْلَى عَلَيْهِ» (ابن‌بابویه، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۳۳۴) و... که از آن قاعده فقهیه نفی سبیل استخراج می‌شود، دفع تهدیدات علیه مصالح اسلام و مسلمین واجب است (ملک‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۱۴۴-۱۵۴). البته دقت شود همان‌طورکه فضای سایبر و فناوری‌های نوین، بر جهان اسلام تأثیر بسزایی دارد، برای حل مشکلات هم ابزار ویژه‌ای است که باید از آنها استفاده کرد. درهرحال، تبیین پیامدهای عدم امامت و حکمرانی بر فضای سایبر، ضرورت آن را آشکار می‌کند:

۱-۲-۲. عدم امکان حکمرانی بر فضای فیزیکی، بدون امامت بر فضای سایبر

همان‌طورکه اشاره شد و از گفته‌های وینر (پدر علم سایبرنتیک) در کتاب علم سایبرنتیک؛ کنترل و ارتباط در حیوان و ماشین برمی‌آید،^۱ صهیونیسم با نومیادی از سلطه بر مردم جهان در فضای فیزیکی، فضای سایبر را در تشکیلات نظامی خود برای رسیدن به آرزوی دیرینه تحقق ارض موعود، به‌وجود آورد و امروز این هدف تاحدزیادی تحصیل شده است. چنانکه نقش پررنگ فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی را در فتنه‌ها علیه جمهوری اسلامی ایران و محور مقاومت، به‌وضوح شاهد هستیم. بنابراین بدیهی است که امروز بدون حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری، حکمرانی بر فضای فیزیکی ممکن نیست و دراین‌صورت، هدف بسط توحید در عالم و برقراری عدالت، امنیت و آرامش محقق نمی‌شود. در نگاه قرآن کریم، به‌طوراساسی

1. Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine.

پیروزی و غلبه، متوقف بر قبول ولایت خدا و رسولش و مؤمنین است: «وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ» (مانده: ۵۶) و این قانون بر فضای سایبر نیز حاکم است. بنابراین امامت و حکمرانی در فضای سایبر، می‌تواند تصویرسازی و حرکت به سوی امامت و حکمرانی در فضای فیزیکی باشد و مستضعفان عالم را به اقدام در فضای فیزیکی وادارد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹-۱۷۰).

۲-۲-۲. عدم حصول ایمان و شناخت

پیشتر بیان شد که تنها راه گسترش کلمه توحید در جامعه و جهان، حکومت و حکمرانی اسلامی است؛ چراکه در حکومت اسلامی، با تشکیل نظام امامت و امت، افراد جامعه به سوی بندگی و توحید جهت‌دهی می‌شوند و بستر هدایت و سلامت معنوی فراهم می‌شود؛ به‌خلاف طاغوت که به‌سوی حیوانیت جهت‌دهی می‌کند. بر اساس مباحث سایبرنتیک، سازندگان یهودی - غربی فضای سایبر، به‌دنبال تسلط و حکمرانی سایبری بر مردم جهان هستند تا هدف تسلط بر ارض موعود این‌گونه محقق بشود. بنابراین روشن است که با حکمرانی طاغوت بر فضای سایبر و گسترش بستر شهوت و حیوانیت - چه در بعد فردی و چه در بعد اجتماعی - ایمان و شناخت حاصل نمی‌شود، بلکه بستر انحراف از اصول اخلاقی و انسانی شکل می‌گیرد. به‌تعبیری، پس از هبوط انسان از جنت به ارض فیزیکی در اثر فریب شیطان و خوردن میوه ممنوعه، با طراحی شیطان و طاغوت، هبوط دومی از ارض فیزیکی به ارض سایبرنتیکی می‌تواند رخ بدهد (ر.ک: شکوهیان‌راد، ۱۴۰۳/۰۵/۱۶).^۱

۱. شکوهیان‌راد، محمدعلی، ارائه در دومین همایش دشمن‌شناسی با موضوع «انگاره‌ها و اسطوره‌های صهیونیستی در رسانه»؛ ۱۴۰۳/۰۵/۱۶. آدرس اینترنتی:

<https://B2n.ir/x28634>

با این استدلال که وینر در کتاب معروف خدا و گولم (God & Golem) می‌گوید احکام مانع دین (یعنی شریعت) را کنار بگذاریم و با دانش روز، هدف متعالی خود را (که همان تحقق ارض موعود و حاکمیت یهود است) محقق کنیم و به‌طور دقیق این کار را در ذهن بشر، از طریق فضای سایبر و دانش سایبرنتیک انجام دادند و به‌مثابه هبوط دومی برای انسان در خدمت اهداف شیاطین بود (برای مطالعه بیشتر ر.ک: Wiener, 1964).

● سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

۳-۲-۲. عدم تحقق سنت‌های الهی مشروط ناظر به پیشرفت

پیش‌ازاین گذشت که سنت استخلاف، متوقف بر سنت جعل امامت و سنت جعل امامت، متوقف بر سنت ابتلاء است؛ یعنی نیل به مقام امامت و خلافت، حاصل صبر بر مصائب است. همچنین گفتیم که امروز فضای سایبر، یک واقعیت حادی است که از فضای فیزیکی جدی‌تر و مؤثرتر است. روشن است وقتی در فضای سایبر، در مسیر توحید و امر به معروف و نهی از منکر قدم برداریم و منافع دشمنان به خطر بیافتد، مصائبی در آن متوجه ما خواهد شد و دشمنان به مخالفت با ما برمی‌خیزند. بنابراین مادامی که بر مصائب مربوط به فضای سایبر صبر نکنیم، سنت‌های سه‌گانه فوق‌الذکر محقق نخواهند شد. همچنین وقتی امامت و حکمرانی بر فضای سایبر (به‌عنوان بخش مهمی از جهان واقع) اتفاق نیافتد، استخلاف هم محقق نخواهد شد. بنابراین بديهی است که بدون حکمرانی بر فضای سایبر، سنت‌های الهی و اهداف تمدنی اسلامی محقق نمی‌شود. به‌عبارتی با کوتاهی در امر امامت و حکمرانی در فضای سایبر، هم سنن ناظر به پیشرفت مانند هدایت خاص، نصر، استخلاف و... اجرا نمی‌شود و هم سنن ناظر به پسرفت مانند اضلال، امهال و املاء، حاکمیت‌یافتن اهل معصیت و... جاری می‌شود و موردانتظار خواهد بود و چنین جامعه‌ای، نابودی خود را به نظاره می‌نشیند: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا يُقْوِرُ حَتَّىٰ يَغْيُرُوا مَا بَأْسُهَا» (رعد: ۱۱) (برای مطالعه بیشتر ر.ک: ترخان، ۱۴۰۳، بخش دوم).

۳. شرایط و معیار امامت و حکمرانی بر فضای مجازی و فناوری

پس از تبیین امکان و ضرورت امامت و حکمرانی در فضای سایبر، این پرسش پیش می‌آید که اکنون چگونه می‌توان به مقام امامت رسید؟ و چگونه می‌توان تحقق آن را ارزیابی کرد؟

۳-۱. شرایط تحقق و اجرای سنت جعل امامت

به‌طورکلی در منطق دین اسلام، امام دوگونه است: امام حق و امام باطل؛ امر میانه‌ای

نداریم. از این رو پرسش این است که شرایط لازم برای امامت جبهه حق در فضای سایبر و فناوری چیست؟ با کاوش در آیات مربوط به سنت جعل امامت، به طور کلی شرایط ذیل را می‌توان برای رسیدن به مقام امامت برای فرد و جامعه ذکر کرد:

الف) تصمیم و اراده برای امامت: طبق آیه «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا» (فرقان: ۷۴) هر مؤمنی، می‌تواند و باید تلاش کند که به امامت برسد. بنابراین بایسته است جامعه و امت اسلامی، «اراده و تصمیم» بر نیل به مقام امامت داشته باشد.

ب) امر به معروف و نهی از منکر: بنا بر آیه «كَثُرَ خَيْرُ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» (آل عمران: ۱۱۰)، شرط مهم دیگر برای امامت، «امر به معروف و نهی از منکر» است که به تبع برای تحقق عینی آن در مقیاس امت و جامعه، نیاز به یک تشکیلات و نظام سیاسی وجود دارد که در شرایط امروز، باتوجه به ویژگی‌های خاص فضای سایبر، با محدودیت‌های کمتری برای این مهم نسبت به فضای فیزیکی روبه‌رو هستیم.

ج) ایمان: بر اساس آیه یادشده (همان) در صورتی امت اسلامی، امام امم دیگر خواهد شد که از «ایمان» برخوردار باشند.

د) صبر: بنا بر آیه «وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا لِمَا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ» (سجده: ۲۴) شرط دیگر امامت، «صبر» است. در واقع سنت جعل امامت، نتیجه ابتلای مطلق و مشروط است؛ یعنی حاصل صبر بر ابتلائات بدون اختیار و با اختیار است. با موفقیت در این ابتلائات است که به فرد یا جامعه‌ای، مقام امامت اعطا می‌شود: «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (بقره: ۱۲۴). بدیهی است وقتی فرد یا امتی، بر اساس وظیفه، برای مقابله با ظلم، اقدام به امر به معروف و نهی از منکر و دخالت در امور بین‌الملل کند، ظالمان هم به مخالفت برمی‌خیزند و مشکلاتی را به وجود می‌آورند. از این رو با صبر بر این مصائب اختیاری است که مقام امامت محقق می‌شود. همچنین روشن است که هرکس، بیشتر مبتلا شود و صبر کند، جایگاه امامتش هم بهتر و برتر خواهد بود. چنانکه در ماجرای عاشورا، با صبر حضرت سیدالشهداء علیه السلام بر ذبح عظیم، فیض و فوز عظیم به حضرت عنایت شد. مطلب دقیقی که در اینجا باید به آن عنایت داشت، تلازم صبر و ایمان است. پس هرچه ایمان بیشتر باشد، صبر

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

بیشتری میسر می‌شود و صبر بر ابتلائات هم سبب افزایش ایمان می‌شود. این رابطه دوطرفه وجود دارد و منافاتی هم ندارد.

ه) **یقین و بصیرت:** براساس آیه «وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا صَبْرًا وَكُفُوبًا إِنَّا يَوْمًا يَوْمِنَا» (سجده: ۲۴)، یکی از شرایط مهم و لازم برای امامت، «یقین و شناخت» است. به نظر می‌رسد که هرچند قرآن کریم در این آیه و آیات دیگر، افراد و جوامع را به استعانت از صبر و نماز دعوت می‌کند (بقره: ۴۵ و ۱۵۳)، اما بصیرت از جایگاه مهم‌تری برخوردار است؛ زیرا شناخت صحیح، علاوه بر تسهیل صبر، سبب استقامت در مسیر صحیح می‌شود و گرنه طبق فرمایش امام صادق علیه السلام «العامل علی غیر بصیرة کالساثر علی غیر الطریق لا یزیده سرعة السیر الا بعدا» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۴۳). از این رو قرآن کریم در عین دعوت به استعانت از صبر و نماز، بصیرت را که در پرتو پرسش از اهل ذکر حاصل می‌شود، لازم می‌شمارد «فَأَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» (نحل: ۴۳) و تبعیت از اهل بیت عصمت علیهم السلام را مزد رسالت می‌داند «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ» (شوری: ۲۳). از اینجا اهمیت ولایت در اسلام، به عنوان مهم‌ترین رکن مشخص می‌شود «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَالصَّوْمِ وَالْوَلَايَةِ؛ وَلَمْ يُنَادِ بِشَيْءٍ كَمَا نُوذِيَ بِالْوَلَايَةِ...» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۸/ترخان، ۱۴۰۳، ص ۲۰۱). به طور کلی امام حسین علیه السلام هم با قیام و فدای جان خود، برای نجات بشر از جهالت و ارائه شناخت صحیح، تلاش کرد «و بذل مهجته فیک لیستنقذ عبادک من الجهالة...» (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۱۳). گفتنی است که ایمان، از جنس عقدالقلب و بصیرت، از جنس شناخت و علم است و از این رو دو مقوله متفاوت هستند.

و) **برقراری پیوندهای سه‌گانه:** همان‌گونه که گذشت پیروزی و غلبه، بسته به قبول ولایت خدا، رسولش و مؤمنین است (مانده: ۵۶) و تحقق ولایت نیز وابسته به تحقق سه بُعد ۱. حفظ پیوندهای داخلی، ۲. قطع پیوند و وابستگی به قطب‌های متضاد خارجی، ۳. حفظ پیوند و ارتباط دائمی با قلب پیکر و امت اسلامی، یعنی امام و رهبر است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۵۵۲)؛ بنابراین شرط تحقق پیروزی عبارت است از تحقق دو نوع از رابطه عرضی و طولی در قالب ابعاد سه‌گانه.

۲-۳. معیار تحقق امامت در فضای سایبر

پس از آنکه به امکان، ضرورت و شرایط لازم امامت پرداختیم، این پرسش مهم پیش می‌آید که معیار و سنجه تحقق امامت در فرد یا امت چیست؟ در منابع دینی، برای امام معصوم^{علیه السلام} شؤنی بیان شده است. بی‌گمان باید شؤن امام معصوم^{علیه السلام} مانند مرجعیت دینی و علمی ... به صورت نسبی و در مرتبه پایین‌تر در امام غیر معصوم وجود داشته باشد تا مقام امامت در او محقق بشود. از این رو از طریق برهان «ان» و جستجوی شؤن یادشده، می‌توان به تحقق یا عدم تحقق مقام امامت برای فرد یا امت مدنظر پی برد و روشن است که هرچه شؤن در فرد یا امت، بیشتر محقق شده باشد، مرتبه بالاتری از امامت حاصل می‌شود. به تبع این موضوع در فضای فیزیکی و فضای سایبر و همچنین در ابعاد و سطوح مختلف حکمرانی، یکسان است، بلکه - چنانکه پیش‌ازین اشاره شد - امروزه فضای سایبر، واقعیت حادی است که نقش مؤثری در زندگی بشر ایفا می‌کند. بنابراین تحقق این ویژگی‌ها، بدون امامت و حکمرانی در فضای سایبر ممکن نیست، بلکه باید توجه داشت که محدودیت‌ها و موانع فضای فیزیکی با ظرفیت فضای مجازی، قابل رفع است.

برای نمونه امام، مظهر تام ولایت الهی است و به‌طور کلی نظم توحیدی در عالم، با ولایت محقق می‌شود. امام، آن نخ تسبیح و عمود خیمه توحید است که مردم را مجتمع و عالم را به سوی توحید منسجم می‌کند. بنابراین امام، رکن اساسی ایجاد و استمرار وحدت و هم‌گرایی در جامعه اسلامی است. قله نظم توحیدی در حکومت جهانی، امام عصر^{علیه السلام} است و گوشه‌ای از آن در دوران غیبت حضرت، در نظام مبتنی بر ولایت فقیه تجربه می‌شود (ترخان، ۱۴۰۱، ص ۱۵۱). بالهام از همین جایگاه امام، اگر فرد یا جامعه‌ای هم بخواهد امام باشد، باید دید آیا به‌عنوان نخ تسبیح و عمود خیمه عمل می‌کند یا نه؟ برای مثال امروزه جمهوری اسلامی ایران، پشتیبان و الگوی جبهه مقاومت است و نسبت به آن، نقش همان نخ تسبیح را ایفا می‌کند. این مطلب می‌تواند نشان از جایگاه امامت برای او باشد. چنانکه امت خاتم نیز به جهت برتری بر امم، جایگاه امامت یافت: «كُنْتُ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ ...» (آل‌عمران: ۱۱۰) (ترخان، ۱۴۰۳، ص ۲۰۱).

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

نظیر همین بیان، در نظریه والر اشتاین مطرح شده است. وی با ارائه «نظریه نظام جهانی» باور دارد که امروزه در جهان، نظم جدیدی شکل گرفته که در آن، هر حرکتی تابع نظام جهانی است و دولت‌ها هم ناخواسته در همین چهارچوب عمل می‌کنند. در این نظم نوین، واحد تحلیل حوادث، از کشور و مردم و جامعه به نظام جهانی تغییر می‌کند و به‌جای ویژگی‌های وصفی دولت‌ها، ویژگی‌های ارتباطی آنها مدنظر قرار می‌گیرد (سو، ۱۳۸۶، ص ۲۳۷/ سلیمی، ۱۳۷۵، ص ۹۳). بنابراین ممکن است دولت‌ها تلاش‌هایی انجام دهند، اما در نهایت در چهارچوب تحمیلی نظام جهانی کار می‌کنند. کشورها برای پیشرفت، ناچار به رابطه و تقرب به مرکز هستند و قطع رابطه و گسستن پیوند با مرکز، می‌تواند اوضاع آن کشور را بدتر کند (مشیرزاده، ۱۳۸۶، ص ۱۸۰). هرچند ملاحظاتی به این نظریه وارد است (جهت مطالعه بیشتر ر.ک: ترخان، ۱۴۰۲، ص ۳۴۴-۳۴۸)، اما ناظر به نخ تسبیح شدن آن کشور مرکزی (مثل امریکا، به‌عنوان امام باطل، در دوران کنونی جهان) است و ازاین‌رو اگر جمهوری اسلامی ایران هم، چنین مرکزیتی پیدا نکند، امام حق خواهد بود؛ کمااینکه امروز هم در محور مقاومت به چنین جایگاهی دست یافته است.

بنابراین لازم است برای تشخیص تحقق امامت، شؤن امام معصوم^ع تبیین شود. بنا بر عقاید شیعی، امامت، امتداد نبوت است و امام، همان شؤن نبی را داراست، جز اینکه وحی دریافت نمی‌کند و با ختم نبوت، ارسال وحی به پایان رسید؛ چنانکه در حدیث نبوی مشهور نزد شیعه و عامه بیان شده: «أَنْتَ مِثِّي بِمَثَلِي هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي» (بخاری، ۱۴۰۱ ق، ج ۵، ص ۱۲۹/ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۱۰۷) برای پیامبر اکرم^ص نیز طبق کتاب و سنت، در مجموع چهار شأن دیده می‌شود:

الف) مرجعیت دینی: قول، فعل و تقریر ایشان، حجت و سند بود و در تبیین و تفسیر دین از

مرجعیت برخوردار بود: «وَمَا آتَاكَ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا» (حشر: ۷)؛

ب) ولایت معنوی و باطنی: زمین، هیچ‌گاه از حجت خالی نیست. به تعبیر عرفانی، امکان

ندارد زمین از انسان کامل و ولی کامل الهی، محروم باشد: «إِنَّ الْأَرْضَ لَا تَكُونُ إِلَّا وَفِيهَا

حِجَّةٌ، إِنَّهُ لَا يَصْلِحُ النَّاسُ إِلَّا ذَلِكَ وَ لَا يَصْلِحُ الْأَرْضُ إِلَّا ذَاكَ» (مجلسی، ۱۳۸۶، ج ۲۳،

ص ۵۱، ح ۱۰۱)، وگرنه بر اساس روایات، زمین در هم فرو می‌ریزد: «لَوْ بَقِيَتِ الْأَرْضُ بَغَيْرِ

امام لساخت» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۷۹، ح ۱۰). در واقع امام، محور عالم است؛
(ج) ولایت قضائی: در اختلافات و مخاصمات داخلی، حکم نبی اکرم ﷺ نافذ بود: «فَلَا وَرَيْكَ
لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يَحْكُمَ وَكَفَّ مَا شَدَّ بَرَبَهُمْ تُرَا لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيَسَإْمُوا تَسْلِيمًا»
(نساء: ۶۵)؛

(د) ولایت سیاسی و اجتماعی: حضرت، مأمور به تشکیل حکومت و رهبری جامعه بودند:
«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء: ۵۹). البته این مأموریت، از
باب امام بودن نبی است.

همان طور که گذشت، شئون چهارگانه یادشده، برای امام هم صادق است و به طور کلی
امام، ریاست دین و دنیای مردم را عهده دار است. حال اگر فرد یا جامعه ای شرایط لازم را
فراهم کرد، با مشاهده این شئون، تحقق امامت در آن فهم می شود. یادآوری می شود که به تبع
این شئون در امام غیر معصوم در مراتبی پایین تر از امام معصوم ﷺ تحقق می یابد.
به عنوان نمونه عینی تحقق شئون امام در فضای سایبر، می توان به اقداماتی مانند ایجاد
نرم افزارهای کاربردی پاسخگویی به شبهات دینی (برای مرجعیت دینی)، سیاست گذاری و
تقنین و تلاش برای اجرای آنها در فضای سایبر، به وسیله مسلمانان و حکومت های اسلامی
(برای ولایت سیاسی و اجتماعی)، ایجاد مکانیزم های الکترونیک داوری و حل اختلافات
(برای ولایت قضایی) اشاره کرد.

۴. وضعیت سنجی و ارائه الگوی مطلوب در امامت و حکمرانی

با کاوش در وضعیت موجود، از یک سو، شاهد مدیریت سایبرنتیکی غرب بر واقعیت
مجازی و از سوی دیگر، شاهد انفعال و پراکندگی مسلمین و حکومت های اسلامی - بلکه
خیانت برخی - نسبت به این واقعیت حاد هستیم. حال آنکه پیشروی استکبار جهانی در حوزه
فناوری، پرشتاب و روزافزون است و سلطه حداکثری خود را بر مردم جهان تحمیل می کند.
در این میان وضعیت مطلوب امت سایبری را می توان در سطوح و گستره مستضعفان جهان،
جهان اسلام، محور مقاومت و شیعیان جهان تعریف کرد. کما اینکه امروز در عمل ید واحدی بین
مستضعفان جهان، حتی در اروپا و امریکا علیه ظلم و جنایت شکل گرفته است و همین نمونه

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

موفق نشان می‌دهد با ویژگی‌ها و ظرفیت‌های فضای سایبر، چنین هدفی قابل تحقق است. حالت ایده‌آل و آرمانی مسلمین، تشکیل امت واحده اسلامی است. به بیان دیگر مسلمانان در چهارچوب یک واحد سیاسی و یک کشور به نام «دارالاسلام»^۱ با حکومتی واحد و اسلامی، زندگی کنند (ملک‌زاده، ۱۴۰۰، ص ۱۴۴-۱۵۴)، اما همان‌گونه که گذشت، امروزه با وجود موانعی جدی همچون مرزهای جغرافیایی، اختلافات عقیدتی و... تشکیل امت واحده اسلامی و دارالاسلام در فضای فیزیکی فراهم نیست. همچنین پیدایش فضای سایبر و فناوری‌های نوین، بر اساس سیاست‌ها و اراده دشمنان، تهدیدی برای جهان اسلام و مسلمین است، اما با تبدیل این تهدید به فرصت، می‌توان موانع تحقق دارالاسلام را مرتفع کرد. باین توضیح که می‌توان با بهره‌گیری از ویژگی‌های مهم فضای سایبر مانند فرامکانی و فرازمانی بودن، ضمن حذف مرزهای جغرافیایی، امت اسلامی سایبری را شکل داد که تحقق آن، برکات مهمی به دنبال خواهد داشت؛ از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف) هم تصویرسازی و هم حرکت به سوی تشکیل نظام امامت - امت در فضای فیزیکی؛

ب) جلب توجه مستضعفین به این نظام و تشکیل حکومت موفق اسلامی در فضای سایبر؛

ج) صدور این ایده که «راه حل همه مشکلات عالم، اسلام است».

روشن است تشکیل نظام امامت - امت در فضای مجازی، ضمن عدم نفی ملیت و

مرزهای جغرافیایی، می‌تواند تجلی وحدت در عین کثرت باشد.

بر اساس مبانی دینی به‌ویژه سنت جعل امامت، برای رسیدن به وضعیت مطلوب، تلاش

فردی و ساختاری برای نیل به امامت در فضای سایبر ضروری است. امروزه بایستی به فضای

سایبر و فناوری، فراتر از تهدید، به‌عنوان یک فرصت نگریسته شود و با امامت در آن، زمینه

۱. گفتنی است که بین فقها درباره دارالاسلام، چهار دیدگاه کلان وجود دارد: الف) اجرای احکام اسلامی؛ ب) وجود اکثریت مسلمان؛ ج) مالکیت سرزمینی؛ د) حاکمیت سیاسی و قلمرو حکومت. قابل توجه آنکه در دارالاسلام سایبری، ظرفیت تحقق همه این دیدگاه‌ها وجود دارد؛ هرچند فقیهی چنین نظری نداده است؛ یعنی می‌توان جامعه‌ای به وجود آورد که هم جمعیت آن، مسلمان باشند، هم احکام اسلامی در آن جاری باشد، هم در ملکیت مسلمانان باشد و هم حاکمیت سیاسی آن، در اختیار مسلمانان باشد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ص ۱۷۰-۱۳۹).

امامت در فضای فیزیکی و بلکه ظهور امام حقیقی عالم را فراهم کرد. در یک نگاه کلان، لازمه این مهم، هم‌گرایی و وحدت کشورهای اسلامی است تا با یک مواجهه فعال، ضمن درهم‌شکستن هیمنه و سلطه سایبری غرب، زمینه تمدن‌سازی اسلامی و بسط توحید در عالم را فراهم کنند. ارنست هاس، هم‌گرایی را فرایندی توصیف می‌کند که «کنشگران سیاسی در فضاهای ملی متعدد و متمایز متقاعد می‌شوند که وفاداری‌ها، انتظارات و فعالیت‌های سیاسی خود را به مرکز جدید و بزرگتر سوق دهند» (مشیرزاده، ۱۳۸۶، ص ۴۰). نقطه اوج این هماهنگی، زمانی است که دولت‌ها به این جمع‌بندی برسند که سیاست دفاعی و خارجی را به یک ارگان مرکزی بسپارند و در حد ایده‌آل، تحت یک نظام درآیند. ریشه‌ای‌ترین امر دارای ظرفیت برای حلقه‌وصل شدن برای امت اسلامی، قوانین و مقررات اسلامی است. قدر مشترک و وجه جامع قوانین اسلامی هم در قالب «فقه تقریب» توسط شورای فقهی مورد قبول دولت‌های اسلامی، بر محور مسلمات قرآن کریم و مشترکات فقهی مذاهب معتبر اسلامی، قابل تدوین است. به‌طور کلی معنای دقیق تقریب هم همین است که اول مشترکات را بیابیم و بعد در آن مشترکات، همکاری کنیم؛^۱ هرچند بنا به تجربه، مسیر تقریب نیز، مسیر دشواری است و با چالش‌های فراوانی روبه‌رو است. حال در فضای سایبر، با توجه به ویژگی‌های فرازمانی و فرامکانی آن، امکان طراحی و تولید نرم‌افزار کاربردی دارالاسلام سایبری بر مبنای احکام دینی مشترک همه فرق اسلامی وجود دارد. پیش‌ازاین اشاره شد که یکی از موانع، اختلاف در مصداق امام است؛ هدایت امت سایبری و اجرای قانون در آن، می‌تواند از طریق ماشین و هوش مصنوعی، البته بر اساس سیاست‌ها و سوگیری اسلامی مشترک باشد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۹-۱۷۰).

بر اساس مطالب پیش‌گفته، مراتبی از سنت جعل امامت در محور مقاومت (اعم از شیعیان و اهل سنت) به صورت عینی تحقق یافته است. هم محور یادشده امام دارد و هم امام

۱. صداقت ثمرحسینی، کامیار. مصاحبه با خبرگزاری تقریب «آیت‌الله تسخیری معتقد بود، تقریب به معنای بستن درب مباحث کلامی یا تاریخی نیست». آدرس اینترنتی:

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

سایر امت‌ها شده است، در عین حال تحقق همه مراتب آن در فضای سایبر، نیازمند تلاش‌های فراوان فرهنگی، بصیرتی و فنی است. از این رو نکاتی لازم است مورد توجه قرار گیرد:

الف) اندیشه و اراده تشکیل امت سایبری، گفتمان‌سازی شود؛

ب) جهت امر به معروف و نهی از منکر، تشکیلات‌سازی فکری و فنی شود؛

ج) آمادگی پذیرش ناملايمات پيش رو از سوی دشمنان ایجاد شود؛

د) ایمان و بصیرت عمومی ارتقا یابد؛

ه) زیرساخت‌های لازم برای دفاع و مقابله سایبری تأمین شود.

در ضمن بدیهی است این مجال محدود، در مقام تبیین مسئله و پاسخ به آن در سطح کلان است و به تبع ارائه راهبردها و برنامه‌های عملیاتی برای تحقق امامت در فضای سایبر و ناظر به ابعاد و سطوح مختلف حکمرانی، پژوهشی مستقل می‌طلبد.

پیش از این بیان شد که نقطه ایده‌آل تحقق چنین الگویی در فضای سایبر در قالب تشکیلات و نظام امت و امامت می‌باشد، اما تحقق مراتب پایین آن متوقف بر آن نیست و الگوشدن این محور برای سایر امم کفایت می‌کند.

نتیجه

تلاش برای نیل به مقام امامت، برای افراد و امم، نه تنها ممکن، بلکه ضروری است. هر چند گستره‌های مختلفی را می‌توان برای امت سایبری تعریف کرد، ایده‌آل مسلمین، تشکیل حکومت واحده اسلامی و دارالاسلام است. به رغم موانع، امروز می‌توان و باید با استفاده از ظرفیت و فرصت فضای سایبر، این مهم را محقق کرد. روشن است که در صورت عدم تلاش برای امامت در فضای سایبر، پیامدهای مهمی همچون عدم امکان امامت در فضای فیزیکی، عدم تحقق سنن الهی مشروط و عدم حصول ایمان و شناخت، در انتظار افراد و امم خواهد بود. از این رو برای رسیدن به امامت، لازم است یقین و بصیرت، ایمان و صبر، اراده، امر به معروف و نهی از منکر حاصل بشود. برای این مهم گفتمان‌سازی، تشکیلات‌سازی و تلاش فرهنگی و بصیرتی و فنی باید صورت بگیرد. همچنین برای تشخیص تحقق مقام امامت هم، باید تحقق شؤن چهارگانه امام

(مرجعیت دینی، ولایت معنوی و باطنی، ولایت قضایی، ولایت سیاسی و اجتماعی) سنجیده شود. با تحقق امامت برای غیر معصوم، شؤن یادشده نیز در مرتبه‌ای متناسب محقق می‌شود. در نگاه کلان می‌بایست با توجه به ظرفیت فضای سایبر، توانمندی هوش مصنوعی و دیگر فناوری‌های نوین و تمرکز بر مشترکات الهی یا اسلامی یا انسانی، ضمن رفع موانع، «امت واحده سایبری» را به وجود آورد.

منابع

* قرآن کریم

۱. ابراهیم‌پور، حبیب و شمس‌السادات زاهدی (۱۳۹۱). حکمرانی مبتنی بر پایداری با تأکید بر حفاظت محیطی. تهران: انتشارات سمت.
۲. ابن‌بابویه، محمدبن‌علی (۱۳۶۳). من لا یحضره الفقیه. قم: جامعه مدرسین.
۳. بخاری، محمدبن‌اسماعیل (۱۴۰۱ق). الجامع المسند الصحیح المختصر من امور رسول‌الله و سننه و ایامه (معروف به صحیح بخاری). بیروت: دار ابن‌کثیر.
۴. ترخان، قاسم (۱۴۰۲). برآیند مبانی کلامی در علوم انسانی اسلامی. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۵. ترخان، قاسم (۱۴۰۳). سنت‌های الهی اجتماعی و پیشرفت. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۶. ترخان، قاسم (۱۴۰۱). مبانی جهان‌شناختی علوم انسانی اسلامی. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۷. صداقت ثمرحسینی، کامیار؛ مصاحبه. «آیت‌الله تسخیری معتقد بود، تقریب به معنای بستن درب مباحث کلامی یا تاریخی نیست». آدرس اینترنتی: <https://b2n.ir/e87930>
۸. حسینی‌پور، سیدابوالفضل (۱۳۹۷). «الگوسازی مواجهه حوزه‌های عملیه با فضای مجازی به ابتدای سیره امام رضا^{علیه‌السلام} در مناظرات تحمیلی مأمون عباسی». نشریه بین‌المللی *Pure Life*. ش ۱۳. ص ۹۱-۱۰۰.
۹. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در پایگاه حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای به آدرس: <https://farsi.khamenei.ir>
۱۰. خانی‌جزنی، جمال (۱۳۸۸). آداب فضای مجازی. تهران: سازمان پژوهش‌های علمی و صنعتی ایران.
۱۱. سلیمی، جلیل و رضا مکنون (۱۳۹۷). «فراتحلیل کیفی پژوهش‌های علمی ناظر بر

- مسئله حکمرانی در ایران». مدیریت دولتی. ش ۱، ص ۱-۳۰.
۱۲. سلیمی، حسین (۱۳۷۵). «تأملی در نظریه نظام جهانی». ماهنامه اطلاعات سیاسی اقتصادی. ش ۱۰۷-۱۰۸، ص ۸۸-۹۹.
۱۳. سو، آلون (۱۳۸۶). تغییر اجتماعی و توسعه؛ ترجمه محمود حبیبی مظاهری. چ ۳. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۴. شکوهیان‌راد، محمدعلی (۱۴۰۳/۰۵/۱۶). ارائه در دومین همایش دشمن‌شناسی با موضوع «انگاره‌ها و اسطوره‌های صهیونیستی در رسانه». آدرس اینترنتی: <https://B2n.ir/x28634>
۱۵. شمس‌الدین، محمد مهدی (۱۳۷۵). نظام حکومت و مدیریت در اسلام. ترجمه سیدمرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۸ق). التوحید. تحقیق و تصحیح هاشم حسینی. چاپ اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۷. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا. چاپ اول. تحقیق و تصحیح مهدی لاجوردی. تهران: نشر جهان.
۱۸. صدر، سید محمد باقر (۱۳۶۹). سنت‌های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن. ترجمه حسین منوچهری. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۱۹. طباطبایی، سیدعلیرضا (۱۳۹۹). «امکان‌سنجی نظام امامت - امت در فضای مجازی». حکومت اسلامی. ش ۹۸، ص ۱۳۹-۱۷۰.
۲۰. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۲۱. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام. تحقیق و تصحیح حسن الموسوی خرسان. چ ۴. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
۲۲. عباس‌زاده، مهدی (۱۴۰۳). نشست علمی «هستی‌شناسی فضای سایبر». تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. تاریخ ۱۴۰۳/۱۰/۳. آدرس اینترنتی: <https://iict.ac.ir/1403/10/hastishenasi-2>
۲۳. غلامی، نبی‌الله (۱۴۰۱). «تبیین تنوریک پاسخ به جرایم حکومتی در پرتو مؤلفه‌های حکمرانی مطلوب». تحقیقات حقوقی. ش ۱۰۰، ص ۴۴۹.

سنت جعل امامت و حکمرانی بر فضای سایبر و فناوری‌های نوین

۲۴. فاضل مقداد (مقداد بن عبدالله) (۱۳۸۳). اللوامع الالهية في المباحث الكلامية. قم: مجمع الفكر الاسلامي.
۲۵. فیروزآبادی، سیدابوالحسن و جواد احمدآبادی آزادی (۱۳۹۹). «تحلیل پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران». دانش سیاسی. ش ۳۲. ص ۵۹۸-۵۶۳.
۲۶. قاسمی، محمدعلی (۱۳۸۹). «دیالکتیک امامت و امت در آرای امام خمینی علیه السلام». مطالعات راهبردی. ش ۳. ص ۱۳۱-۱۴۷.
۲۷. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۳). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۶). بحارالانوار. تهران: انتشارات اسلامیة.
۲۹. محمدی گیلانی، محمد و زین العابدین قربانی لاهیجی (۱۳۸۵). قرآن و سنن الهی در اجتماع بشر. تهران: سایه.
۳۰. مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۶). تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل. ج ۳. تهران: سمت.
۳۱. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۶). جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۳۲. مصطفوی، حسن (۱۳۷۱). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. تهران: مؤسسة الطباعة و النشر وزارت فرهنگ و ارشاد.
۳۳. ملک‌زاده، محمدحسین (۱۴۰۰). مصاحبه با نشریه رویش اندیشه. ش ۳، ص ۱۴۴-۱۵۴.
۳۴. موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۸). صحیفه نور. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۳۵. میدری، احمد و جعفر خیرخواهان (۱۳۸۳). حکمرانی خوب بنیان توسعه. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۳۶. نجفی رستاقی، حیدر و نیما عرب‌حسینی، نیما (۱۴۰۱). «فرا ترکیب مطالعات حوزه فناوری نرم، حرکت به سوی رویکردی نوین در حل مسائل اجتماعی و حکمرانی». سیاست‌نامه علم و فناوری. ش ۴۰. ص ۸۶-۱۰۷.
37. Brandsen, T & Boogers, M & .... (2006). "Soft Governance, Hard consequences: The Ambiguous status of unificial

- Guidelines Enhancing homeland security from a public administration". *Public administration review*. pp.546_553.
38. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cyber>
39. Hall, J.S. (2002). "Reconsidering the Connection between Capacity and Governance". *Public Organization Review*. 2. p 23-44.
40. http://www.oxforddictionaries.com/us/definition/american_english/cyberspace.
41. Maggetti, M. (2015). "*Hard and Soft Governance*". *Research Methods in European Union studies*. London: Palgrave Macmillan.
42. Rhodes, R.A.W. (1996). "The New Governance: Governing Without Governance". *Political Studies*. 44. pp.652-67.
43. Rhodes, R.A.W. (1996). "The New Governance: Governing Without Governance". *Political Studies*. 44. pp.652-67.
44. Turbek, D & Cottrel, M & Nance, M. (2005). "Soft Law, Hard Law, and European Integration: Toward a Theory of Hybridity". *University of Wisconsin legal studies research*. p.1002.
45. Wiener, Norbert. (1948). *Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine*. Paris :MIT Press.
46. Wiener, Norbert. (1964). *God and Golem*. US: MIT.